

PIOTR SZUKIEL
Wrocław, UW

PIERWSZY KODEKS KANTORA PROWENIENCJI POLSKIEJ

Przyczynek do dalszych badań nad obecnością kodeksów kantorskich na ziemiach polskich¹

Kantor był najważniejszym śpiewakiem w liturgii chrześcijańskiej od momentu jej narodzin². Po raz pierwszy pojawia się w źródłach chrześcijańskich w IV w.³ na Wschodzie, natomiast na Zachodzie w VI w.⁴ Jego zadaniem był śpiew solo podczas liturgii, czuwanie nad śpiewem wspólnoty, a szczególnie nad *schola cantorum*, której przewodził⁵. W starożytności kantorami byli lektorzy, w średniowieczu — subdiakoni i diakoni, co wskazuje na wzrost znaczenia tej funkcji w tamtym czasie⁶. W późnym średniowieczu urząd kantora istniał praktycznie w każdej parafii i klasztorze, a w kapitułach kolegiackich i katedralnych stanowił jedną z prałatur⁷. W chórze kantora wyróżniała⁸ ozdobna laska — *ferula*⁹.

¹ Artykuł opublikowany został pierwotnie w wersji angielskiej: P. SZUKIEL, *The First Polish „Cantatorium”. An Unknown Codex for the Chanter of the Collegiate Church In Łask Funded by Archbishop Jan Łaski (ca. 1520)*, „Quaestiones Mediae Aevi Novae” 16 (2011), s. 411–420.

² Zob. J.F. AUGERER, D. v. HUEBNER, *Cantor*, w: J.R. STRAYER (red.), *Lexicon des Mittelalters*, t. II, München 1983, k. 1464–1465; E. BLANKENBURG, *Cantor*, w: M. HONNEGER, G. MASSENKEIL (red.), *Das Große Lexikon der Musik*, t. IV, Freiburg 1984, s. 299; CH. TROELSGAARD, *Stational Liturgy and Processional Antiphons in the Ambrosian Rite*, w: C.C. FLANIGAN, E.L. LILLIE, N.H. PETERSEN (red.), *Liturgy and the arts in the Middle Ages: studies in honour of C. Clifford Flanigan*, Copenhagen 1996, s. 85–89; B. NADOLSKI, *Kantor*, w: TENZE (red.), *Leksykon liturgii*, Poznań 2006, s. 626; I. PAWLAK, *Kantatorium*, EK 8, k. 627.

³ Zob. A. ZNOSKO, *Kanony Kościoła Prawosławnego*, Hajnówka 2000, s. 156.

⁴ E.G. CUTHBERT, F. ATCHLEY, *Ordo Romanus Primus, with Introduction and Notes*, London 1905, s. 4, 154.

⁵ Zob. *tamże*, s. 4; B. NADOLSKI, *Schola cantorum*, w: TENZE (red.), *Leksykon liturgii*, s. 1454.

⁶ Zob. J. VIRET, *Le chant grégorien et la tradition grégorienne*, Lausanne 2001, s. 207–208; G.A. HARNE, *Theory and practice in the “Speculum musicae”*, Princeton 2008, s. 71–91; S. MENGOZZI, *The Renaissance Reform of Medieval Music Theory: Guido of Arezzo Between Myth and History*, Cambridge 2010, s. 106, 117, 127.

⁷ Zob. W. GÓRALSKI, *Kapituła*, EK 8, k. 668; S. ZACHOROWSKI, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 2005; A. RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV i XV w. na tle porównawczym. Studia nad rekrutacją i drogą awansu*, Toruń 1995.

⁸ Zob. A.J. NOWOWIEJSKI, *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. II, Warszawa 1902, s. 313; J.F. AUGERER, D. v. HUEBNER, *Cantor*, k. 1464–1465; B. NADOLSKI, *Ferula*, EK 5, k. 146; TENZE, *Baculus precentoris*, w: TENZE (red.), *Leksykon liturgii*, s. 133.

⁹ Tzw. *Virga, baculus, baculus precentoris, ferula*; zob. B. NADOLSKI, *Pastorał*, w: TENZE (red.), *Leksykon liturgii*, s. 1154; TENZE, *Baculus*, s. 133.

Pierwsze wzmianki o kodeksie używanym przez kantora do wykonywania śpiewu solowego — tzw. *cantatorium*¹⁰ — pochodzą z początku VII w.¹¹ Kantor śpiewał z niego *Graduał*, *Alleluja* lub *Tractus*¹², czyli śpiew między lekcją mszalną a ewangelią¹³. Kantatoria charakteryzował długi i wąski format, który zachowały do XIII w. Umożliwiało to trzymanie ich jedną ręką, tak by druga była wolna do dyrygowania lub dawania znaków podczas śpiewu¹⁴. Kodeksy te zasadniczo służyły *ad memoriae subsidium* — kantor i tak znał na pamięć większość swoich partii solowych¹⁵.

Najwcześniejsze zachowane kantatoria pochodzą z IX w. i zawierały tekst bez notacji muzycznej¹⁶. Pierwsze znane kantatorium z zapisem nutowym powstało na początku X w. w opactwie St. Gallen¹⁷. W schyłkowym okresie istnienia, w XIV w., kantatoria zawierały incipity i teksty solowe *proprium* mszalnego *de tempore* i *de sanctis*, *ordinarium*, czasami także incipity i teksty wybranych godzin kanonicznych¹⁸, a także śpiewy (również w językach narodowych) wykonywane podczas procesji i błogostawieństw rozpoczynających lub kończących mszę¹⁹.

¹⁰ Zob. M. HUGLO, *The Cantatorium, from Charlemagne to the fourteenth century*, w: K. LEVY, P. JEFFERY (red.), *The study of medieval chant: paths and bridges, east and west: in honor of Kenneth Levy*, Cambridge 2001, s. 89–105; E. PALAZZO, *A history of liturgical books from the beginning to the thirteenth century*, Collegeville (Minn.) 1998, s. 74–75; J.A. JUNGSMANN, *The mass of the Roman rite: its origins and development (Missarum sollemnia)*, New York 1986, s. 65, 70, 433; B. NADOLSKI, *Cantatorium*, w: TENŻE (red.), *Leksykon liturgii*, s. 206; I. PAWLAK, *Kantatorium*, EK 8, kol. 627.

¹¹ *Subdiaconus ascendit in ambonem et legit. Postquam legerit, cantor cum cantatorio ascendit et dicit responsum*. E.G. CUTHBERT, F. ATCHLEY, *Ordo Romanus*, s. 127. Opis ten wspomnia także o tym, że wraz z innymi kosztownym paramentami *cantatorium* przechowywano w skarbcu papieskim: (...) *cantatorium, et cetera vasa aurea et argentea, cereostata aurea et argentea, de ecclesia Salvatoris per manum primi mansionarii summit, et baiuli portant; tamże*, s. 120. O *Ordines Romani* — zob. M. ANDRIEU, *Les Ordines Roman idu haut mouyen-âge*, t. I–V, Louven 1931, 1948–1961.

¹² Zob. M. ANDRIEU, *Les Ordines Romain du haut mouyen-âge*, t. II, Louven 1931, s. 86; B. NADOLSKI, *Kantatorium*, w: TENŻE (red.), *Leksykon liturgii*, s. 625.

¹³ B. NADOLSKI, *Responsum*, w: TENŻE (red.), *Leksykon liturgii*, s. 1292–1293; H.B. MEYER, *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft*, t. III: *Gestalt des Gottesdientes*, Regensburg 1987, s. 190–195; obszerna bibliografia *tamże*, s. 203–207.

¹⁴ M. HUGLO, *Notated performance practices in Parisian chant manuscripts of the thirteenth century*, w: T.F. KELLY (red.), *Plainsong in the age of polyphony*, Cambridge 1991, s. 42. Tabela wymiarów kantatoriów przebadanych przez M. Huglo zob. M. HUGLO, *The Cantatorium*, s. 96–97.

¹⁵ M. HUGLO, *Notated performance practices*, s. 42.

¹⁶ Kantatorium z katedry w Moza, pocz. IX w.; Kantatorium z Kovrey, pocz. IX w., część kart z kodeksu w Berlinie w *Kunstbibliothek*, dalsze karty w muzeum w Cleveland i w Trewirze (biblioteka katedralna); Kantatorium z Laon i Kantatorium z St. Gallen, z X w. — zob. M. HUGLO, *The Cantatorium*, s. 96.

¹⁷ Kantatorium sanktgalleńskie, w St. Gallen, *Stiftsbibliothek*, sygn. 395. Zdigitalizowana wersja kodeksu dostępna na: <http://www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0359/1/medium> (1.02.2011).

¹⁸ *Cantatorium Solodorense (Cantatorium seu Manuale chori pro Missa et Officio iuxta usum ecclesiae collegiatae Solodorensis)*, k. 38r–44r *In dedicatione ecclesie [vesperae sollemnes et missa]*; dostępne online: <http://www.e-codices.unifr.ch/en/description/zbs/SI-0251> (1.02.2011).

¹⁹ *Tamże*, k. 26r; zob. I. PAWLAK, *Kantatorium*, kol. 627.

W XIII w. pojawiła się kolejna księga kantorska, tzw. *pulpitarium*²⁰. Zawierało ono partie solowe kantora wykonywane podczas liturgii mszalnej i oficjum. *Pulpitarium* powstało z inspiracji piątego generała dominikanów, Humberta z Romans, w latach 1252–1254, wraz z kompleksem (tzw. *Totum*) czteremastu ksiąg liturgicznych, wzorcowych dla liturgii całego zakonu²¹. Zawartość przebadanych dominikańskich *pulpitariów* wskazuje, że był to kodeks używany zasadniczo w dni świąteczne i uroczystości²² dla podkreślenia ich wyjątkowości²³.

Nazwa kodeksu pochodzi stąd, że *pulpitarium* — w odróżnieniu od wcześniejszych kantatoriów — spoczywało w trakcie śpiewu na wysokim pulpicie (łac. *pulpitum*), który wówczas zaczęto powszechnie stosować²⁴. Od XIII w. śpiew liturgiczny wykonywało jednocześnie więcej solistów – kantorów, korzystając z jednego kodeksu, który w związku z tym musiał mieć większy format²⁵. W efekcie kantatoria stopniowo upodabniają się wielkością do pozostałych ksiąg mszy i oficjum²⁶.

Kodeksy kantorskie zaczęły zanikać w późnym średniowieczu. Przyczyn tego procesu było kilka: rosnący format, czyniący kodeksy niepraktycznymi²⁷, znajomość przez kantora na pamięci incypitów i partii solowych²⁸, obecność ich w graduale i antyfonarzu²⁹. W XIV w. *cantatorium* szybko zanika, choć pojawia się sporadycznie jeszcze nawet w końcu XV w. głównie na terenie Francji³⁰, północy Włoch³¹

²⁰ CH. MEYER, *Le pulpitarium des frères prêcheurs*, AFP 75 (2005), s. 5–29; M. HUGLO, *The Cantatorium*, s. 100.

²¹ (...) *Ut autem sire possitis utrum totum habeatis officium, noveritis XIII esse volumina, quibus multipliciter continentur, videlicet: ordinarium, antiphonarium, lectionarium, psalterium, collectarium, martyrologium, libellum procesionale, graduale, missale maioris altaris, evangelistarium eiusdem, epistolarium eiusdem, missale pro minoribus altaribus, pulpitarium et breviarium portatile (...)*, HUMBERTI DE ROMANIS, *Opera de vita regulari*, J.J. Berthier (wyd.), t. II, Rome 1888, s. 808. O tych kodeksach zob. P.-M. GY, L.E. BOYLE, *Aux origines de la liturgie dominicaine : le manuscrit Santa Sabina XIV L I*, Paris – Rome 2005. O źródłach i początkach liturgii dominikańskiej zob. A. GONZALES FUENTE, *La Vida liturgica en la orden de Predicadores. Estudio en su Legilacion : 1216–1980*, Rome 1980; prototyp kodeksu znajduje się w Archiwum dominikańskiego konwentu św. Sabiny w Rzymie, sygn. XIV, L, 1, f. 370–392v.

²² W kodeksie z Colmar (*Bibliothèque municipale*, Ms. 303, zawartość kodeksu dostępna online: <http://www.univ-nancy2.fr/MOYENAGE/UREEF/MUSICOLOGIE/CMN/pulpind.htm> [2.05.2011]). Znajdują się tam głównie incypity i fragmenty solo z uroczystości (*solemnitatis, festivitatis*) i świąt (*festum duplex i semiduplex*). Warto zauważyć także, że dopisywane w kodeksie w XIV i XV w. także mają taki sam obchód (np. święto Tomasza z Akwinu dopisane w 1326 r. — po jego kanonizacji).

²³ CH. MEYER, *Le pulpitarium*, s. 8–9.

²⁴ Zob. B. NADOLSKI, *Antyfonarz*, w: TENŻE (red.), *Leksykon liturgii*, s. 107.

²⁵ J.A. JUNGSMANN, *Missarum sollemnia*, t. II, Wien 1962, s. 554, wykaz źródeł — przypis 79.

²⁶ Zob. M. HUGLO, *The Cantatorium*, s. 100; TENŻE, *Les livres de chant liturgique* (Typologie des Sources du Moyen Age occidental 52), Turnhout 1988, s. 92–95.

²⁷ M. HUGLO, *The Cantatorium*, s. 96.

²⁸ Zob. M. HUGLO, *Notated performance practices*, s. 42.

²⁹ TENŻE, *The Cantatorium*, s. 100.

³⁰ Zob. *tamże*.

³¹ Zob. *tamże*.

oraz Szwajcarii³². W wyniku reform liturgii dominikańskiej *pulpitarium* zanika powoli w XIV w.³³

Dotychczas sądzono, że kodeksy kantorskie (w formie *cantatorium* i *pulpitarium*) nie występowały na ziemiach polskich³⁴. Prezentowany w tym artykule kodeks liturgiczny fundacji prymasa Jana Łaskiego — odnaleziony i zidentyfikowany przez autora — jest pierwszym znanym polskim *cantatorium*³⁵. W nieznanych okolicznościach trafił z kolegiaty w Łasku do kolegiaty Wniebowzięcia NMP w Kaliszu³⁶.

Był on już znany A. Karłowskiej-Kamzowej, która błędnie jednak uznała go za antyfonarz powstały w jednym ze skrytoriów gnieźnieńskich³⁷

Kodeks ten stanowi część kolekcji kodeksów liturgicznych ufundowanych przez prymasa Jana Łaskiego dla kolegiaty w rodzinnym Łasku³⁸ z okazji przygotowań do jej fundacji w 1525 r.³⁹ Wraz z pozostałymi księgami miał służyć celebrowaniu przez kanoników liturgii mszy i oficjum. Prymas zamówił te księgi w Krakowie ok. 1516 r.⁴⁰, ukończone zostały w 1520 r.⁴¹, a spłacone w 1523 r.⁴² Fundator wspo-

³² Katalog zebranych 23 kantatoriów z bibliotek zachodnioeuropejskich i amerykańskich zob. M. HUGLO, *The Cantatorium*, s. 96–97. Zob. też: Kantatorium z Beromünster, Stiftskirche St. Michael, Kirchenschatz, b. sygn.; wersja zdigitalizowana kodeksu dostępna <http://www.e-codices.unifr.ch/en/sbb/cant> (20.12.2015); Kantatorium z Solothurn, obecnie w Solothurn w Zentralbibliothek, Cod. S I 251 St. Urs at Solothurn; wersja zdigitalizowana kodeksu dostępna: <http://www.e-codices.unifr.ch/en/zbs/SI-0251> (5.07.2010).

³³ Autor nie wskazuje dokładnie momentu ich wycofywania, zwraca jednakże uwagę na potrzebę dalszych badań (jeszcze nie przeprowadzonych) nad przemianami w liturgii dominikańskiej na płaszczyźnie praktyki śpiewu liturgicznego i przemian ceremoniału w XIV i XVI w. CH. MEYER, *Le pulpitarium des frères prêcheurs*, s. 16–18.

³⁴ I. PAWLAK, *Kantatorium*, kol. 627; J.W. BOGUNIOWSKI, *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do Soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*, Kraków 2001, s. 121.

³⁵ Prezentowany kodeks został opracowany i stanowił główną inspirację pracy magisterskiej pt. *Nieznanym kodeks kantora fundacji Jana Łaskiego z lat 20. XVI w.*, napisanej pod kierunkiem prof. M. Derwicha i obronionej przez autora w 2010 r. w Instytucie Historycznym UW. W najbliższym czasie planowana jest edycja kodeksu. Praca magisterska dostępna jest w Archiwum UW.

³⁶ Kodeks kantora, rękopis bez sygnatury, Bazylika kolegiacka Wniebowzięcia NMP w Kaliszu.

³⁷ *Tamże*, s. 55, ilustracja nr 30: Antyfonarz [sic!] z Kalisza.

³⁸ Najwięcej szczegółów dotyczących przeszłości kościoła w Łasku, prepozytury, aż wreszcie kolegiaty zawarł w swojej pracy A. OTREBA, *Dzieje niższych kolegiów duchownych przy kolegiacie w Łasku 1525–1819* (Studia z Historii Kościoła w Polsce 2), Warszawa 1973.

³⁹ *Tamże*, s. 316; zob. też: M. BILSKA-CIEĆWIERZ, *Powstanie i organizacja kapituł kolegiackich metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu*, Kraków 2007, s. 156–165.

⁴⁰ J. PIETRUSIŃSKI, *Graduał prymasa Łaskiego w Bibliotece im. Lenina w Moskwie*, w: T.S. JAROSZEWSKI (red.), *Renesans. Sztuka i ideologia, Materiały Sympozjum Naukowego Komitetu Nauk o Sztuce PAN, Kraków, czerwiec 1972 oraz Sesji Naukowej stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, listopad 1973*, Warszawa 1976, s. 519; P. TAFIŁOWSKI, *Jan Łaski (1456–1531) kanclerz koronny i prymas Polski*, Warszawa 2007, s. 325–326.

⁴¹ Noty inskrypcyjne na wszystkich woluminach kolekcji noszą rok 1520, wskazując na czas ich ukończenia i oprawienia; zob. P. TAFIŁOWSKI, *Jan Łaski*, s. 326.

⁴² H. ZEISSBERG, *Johannes Łaski Erzbischof von Gnesnen (1510–1531) und sein Testament*, Wiedeń 1874, s. 124.

mina o tym zamówieniu w swoim raptularzu: *Ecclesie in Lassko libros in pergameno scriptos et notatos ecclesiasticos, scilicet graduale, antyfonarium, psalterium etc. magno precio comparatos (...)*⁴³.

Z fundacji tej zachowało się pięć ksiąg w siedmiu woluminach: Graduał (woluminy *de tempore et de sanctis*)⁴⁴, dwa psalterze⁴⁵, Antyfonarz *de tempore* oraz Antyfonarz *de sanctis*⁴⁶ oraz nasze *cantatorium*. O jego przynależności do tej kolekcji świadczy herb Łaskich na oprawie, nota dedykacyjna⁴⁷, a także rubryka: *In dedicatione ecclesiae in Lasko* (k. 150r).

Jak wykazały badania B. Miodońskiej i J. Pietrusińskiego⁴⁸, nad wykonaniem tej kolekcji pracowało kilku skryptorów i iluminatorów, kierowanych przez znanego i cenionego na początku XVI w. krakowskiego katedralisa Abrahama⁴⁹.

Nie był to jednak jedyny kodeks kantora używany w tamtym czasie w Polsce. Do tej pory nie zwrócono uwagi, że w *Inwentarzu katedry wawelskiej z roku 1563*⁵⁰, w rozdziale *Inventarium librorum*⁵¹, w opisie jednego z graduałów zanotowano: *Graduale intonatorium quotidianum dictum Pękacz*⁵². *Intonatio* oznaczało wówczas: „rozpoczynanie śpiewu, podanie właściwego tonu, początek śpiewu”. *Intonator* zaś oznaczał „osobę rozpoczynającą śpiew, poddającą właściwy ton”, występował on też w źródłach polskich jako synonim kantora⁵³.

Kodeks ten przeznaczony był zatem dla intonującego — rozpoczynającego śpiew, czyli kantora. Był zapewne *cantatorium* — niestety nie sposób dziś tego

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Muzeum Miejskie w Łodzi, *Graduał Jana Łaskiego de tempore, Graduał Jana Łaskiego de sanctis*, m. b. sygn.

⁴⁵ W Muzeum Miejskim w Łodzi oraz w Muzeum Instrumentów Muzycznych — oddziale Muzeum Narodowego w Poznaniu (m. b. sygn.); zob. CZ. GRAJEWSKI, *Nieznanym psalterz fundacji Jana Łaskiego*, LitS 19 (2013), nr 1, s. 119–133.

⁴⁶ Biblioteka kolegiaty p.w. Michała Archaniola w Łasku: *Antyfonarz Jana Łaskiego de tempore* oraz *Antyfonarz Jana Łaskiego de sanctis*, m. b. sygn.; zob. Z. KOŁODZIEJCZAK, *Antyfonarz de Sanctis z biblioteki kolegiaty w Łasku*, „Saeculum Christianum” (2002), nr 9, t. II, s. 71.

⁴⁷ Nota inskrypcyjna na zwierciadle przedniej oprawy: / [...] ET [...] / PATER REVERENDISSIMUS / DOMINUS IOHANNES DE LASCO [...] / DEI GRATIA ARCHIEPISCOPUS / [...] DE GNESNO ET NATUS LEG / ATUS A D 1520.

⁴⁸ J. PIETRUSIŃSKI, *Graduał prymasa Łaskiego*, s. 537; B. MIODOŃSKA, *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*, Warszawa 1993, s. 189. O skryptorze Abrahamie zob. Z. KOZŁOWSKA-BUDKOWA, [Katedralis], „Sprawozdania z czynności posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. LII, 1951, z. 2, s. 289–290; B. PRZYBYSZEWski, *Abraham krakowski pisarz ksiąg*, „Sprawozdania z Czynności Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. LII, 1951, z. 2, s. 76–77.

⁴⁹ Z. KOŁODZIEJCZAK, *Antyfonarz de Sanctis z biblioteki kolegiaty w Łasku*, „Saeculum Christianum” (2002), nr 9, t. II, s. 79–85; B. MIODOŃSKA, *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*, s. 189; J. PIETRUSIŃSKI, *Graduał prymasa Łaskiego*, s. 537.

⁵⁰ A. BOCHNAK (wyd.), *Inwentarz katedry wawelskiej z roku 1563*, Kraków 1979, s. 28.

⁵¹ Tamże, s. 109–112.

⁵² Tamże, s. 110.

⁵³ *Intonator*, w: M. PLEZIA (red.), *Słownik łaciny*, t. V, Wrocław 1978–1984, kol. 923.

sprawdzić, bo kodeks nie zachował się do naszych czasów⁵⁴. Nazwanie go *Pękaczem*⁵⁵ wskazuje, że mógł być on używany podczas liturgii razem z gradualami pochodzącymi z fundacji Jana Olbrachta, które także miały swoje nazwy (Byk – „Bik”⁵⁶, Jałówka – „Isłowka”⁵⁷ i Kleszcz – „Klieszcz”⁵⁸).

Cantatorium wawelskie nie mogło jednak stanowić bezpośredniej inspiracji dla *cantatorium* Łaskiego. *Graduale intonatorium* zawierało tylko incipity śpiewów gradualnych, czyli mszalnych. W kodeksie Łaskiego natomiast połączono w jeden kodeks incipity oficjum i mszy, na dodatek, co wyjątkowo praktyczne, oba cykle całego roku liturgicznego⁵⁹. To zaś sprawia, że jego wzoru szukać trzeba w dominikańskim *pulpitarium*⁶⁰.

Być może któryś ze współpracowników Abrahama albo był dominikaninem, albo miał bliższe kontakty z klasztorem Świętej Trójcy w Krakowie. W drugiej i trzeciej dekadzie XVI w. rozwijała się tam pracownia skryptorska i iluminatorska⁶¹. B. Miodońska wykazała istnienie współpracy między pracownią Abrahama i skryptorium dominikańskim⁶², zaś T. Dobrowolski twierdzi wręcz, że ówczesne skryptorium dominikanów krakowskich wywodziło się z pracowni Abrahama⁶³.

Akurat w okresie realizacji zamówienia prymasa Łaskiego oba te warsztaty współpracowały przy spisywaniu i ozdabianiu siedmioczęściowego antyfonarza dla klasztoru dominikanów (w latach 1515–1523)⁶⁴. Najbardziej znaną postacią skryptorium dominikańskiego był wówczas o. Wiktoryn⁶⁵ — skryptor i iluminator, uczeń

⁵⁴ Wskazała na to kwerenda autora odbyta w dniach 24–27 V 2010 r. w Archiwum Kapituły Katedralnej na Wawelu.

⁵⁵ K. WYSZOMIRSKA, *Pękaty*, w: M.R. MAYEROWA (red.), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. XXIII, Warszawa 1995, s. 432.

⁵⁶ A. BOCHNAK (wyd.), *Inwentarz katedry wawelskiej z roku 1563*, s. 109.

⁵⁷ *Tamże*, s. 110.

⁵⁸ Tekst kolofonu gradualów olbrachtowskich wspomina o *triplex opus gradualis* — cytowany za: B. MIODOŃSKA, *Rex Regnum*, Kraków 1979, s. 116, ilustracja karty z kolofonem *tamże*, il. 2. *Zatem Gradulae intonatorium* było prawdopodobnie użytkowane z nimi, a nie wraz z nimi ufundowane.

⁵⁹ CH. MEYER, *Le pulpitarium des frères prêcheurs*, s. 8–9.

⁶⁰ *Tamże*, s. 8–9; *Pulpitarium* z XIII w. z alzackiego Colmar potwierdza, specyficzną cechą tego typu kodeksów. Zawarte są w nim tylko incipity i śpiewy solowe kantora przeznaczone dla mszy i *officium divinum*, tak jak w kodeksie kantora z Łasku. Zob. *Pulpitarium* z Colmar, Biblioteka Miejska, Ms. 303, edycja kodeksu dostępna on-line: <http://www.univ-nancy2.fr/MOYENAGE/UREEF/MUSICOLOGIE/CMN/pulp01.htm> (1.01.2011).

⁶¹ B. MIODOŃSKA, *Małopolskie malarstwo książkowe*, s. 182–192; J. PIETRUSIŃSKI, *Graduał prymasa Łaskiego*, s. 505–542.

⁶² B. MIODOŃSKA, *Małopolskie malarstwo książkowe*, s. 189.

⁶³ T. DOBROWOLSKI, *Życie, twórczość i znaczenie społeczne artystów polskich i w Polsce pracujących w okresie późnego gotyku (1440–1520)*, Wrocław 1965, s. 45; J. PIETRUSIŃSKI, *Graduał prymasa Łaskiego*, s. 505–542.

⁶⁴ J. PIETRUSIŃSKI, *Graduał prymasa Łaskiego*, s. 505–542.

⁶⁵ Niesłusznie w literaturze nazywany bratem, posiadał tytuł bakałarza teologii, więc z pewnością otrzymał święcenia kapłańskie, co zresztą potwierdza potem cytowany niżej autor: *De vita miraculis et*

Abrahama⁶⁶, oraz, co dla nas szczególnie ważne, kantor krakowskiego klasztoru⁶⁷. W dziele *Vita et miracula sancti Hyacinti*⁶⁸, powstałym pięćdziesiąt lat po jego śmierci, został opisany jako: *Reverendus Pater et Frater, Victorinus, sacrae theologiae Baccaleureus, predicator et cantor graciosus, hic duodecim Tomos graduum et antiphoniarum cantu choralis libros magnae quantitatis pro cantibus chori absolvendis, manus sua descripsit et picturis delineavit conventiquae Cracoviensi dedicavit*⁶⁹. Będąc kantorem znał doskonale praktykę i obowiązki tego urzędu — tak szczegółowo zresztą opisane w prawodawstwie zakonnym⁷⁰. Najpewniej znał także *pulpitarium*, charakterystyczne tylko dla dominikanów.

Trudno jednoznacznie określić, czy inspiracja do powstania *cantatorium* łaskiego wyszła ze strony wykonawcy zamówienia — Wiktoryna czy prymasa. Wydaje się, że to temu drugiemu zależało, aby kolegiata w jego rodzinnym mieście posiadała taki szczególnie rzadki kodeks.

Odnalezienie tego wyjątkowego — nie tylko z racji czasu powstania i miejsca fundacji — kodeksu zmienia stan wiedzy na temat ksiąg liturgicznych obecnych na terenach polskich w średniowieczu. Dotychczasowy pogląd o braku tu kodeksów kantorskich⁷¹ można uznać za nieaktualny. Zauważmy, że w polskiej literaturze przedmiotu brak także wzmianki o możliwości używania dominikańskiego *pulpitarium* choćby w Krakowie⁷².

Prezentowany kodeks to prawdopodobnie jedno z ostatnich ogniw łańcucha europejskich kodeksów, powstałych na użytek kantora; ksiąg, które z kanonu ksiąg liturgicznych zostały ostatecznie wyeliminowane w wyniku uchwał Soboru Trydenckiego. *Cantatorium* łaskie to także element ostatniej z wielkich fundacji rękopiśmiennych ksiąg liturgicznych, które w ciągu trzech dekad od momentu jej zrealizowania przestały być powszechnie spisywane w Polsce i powoli ustępowały miejsca księgom drukowanym⁷³.

actis canonizationis Sancti Hyacinti confessoris ordinis fratrum praedicatorum. Libri quatuor. Authore r. p. f. Severino [Seweryn Lubomłczyk] Cracoviens. Magistro sacrae Theologiae eiusdem Ordinis, Roma 1594.

⁶⁶ T. DOBROWOLSKI, *Życie, twórczość*, s. 45.

⁶⁷ *Tamże*, s. 65, 153–154; B. PRZYBYSZEWSKI (wyd.), *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu. Artyści i rzemieślnicy krakowscy w latach 1526–1535*, (Źródła do Dziejów Wawelu, t. X, cz. IV), Kraków 1985, s. 45; TENZE (wyd.), *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu. Artyści i rzemieślnicy krakowscy w latach 1526–1535*, (Źródła do Dziejów Wawelu, t. XI, cz. I), Kraków 1984, s. 141; poza wiadomościami o jego działalności artystycznej wiemy o nim niewiele; mimo tytułu bakałarza teologii, nie udzielał się naukowo. Zob. M. ZDANEK, *Szkoły i studia dominikanów krakowskich w średniowieczu*, Warszawa 2005.

⁶⁸ *De vita miraculis*, s. 72.

⁶⁹ *Tamże*.

⁷⁰ O praktyce kantorskiej w zakonie dominikanów zob.: HUMBERI DE ROMAENS, *Opera de vita regulari*, s. 263–266. *De officio cantoris*.

⁷¹ Zob. I. PAWLAK, *Kantatorium*, kol. 627; J.W. BOGUNIOWSKI, *Rozwój historyczny ksiąg*, s. 121.

⁷² Zob. J.W. BOGUNIOWSKI, *Rozwój historyczny ksiąg*.

⁷³ Zob. B. MIODŃSKA, *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*, s. 189,

Odnalezienie kodeksu skłania nas do dalszych poszukiwań i jeszcze dogłębniejszego badania dalszych źródeł liturgicznych w bardzo szerokim znaczeniu. Przytoczony tu przykład *Inwentarza wawelskiego* wskazuje nam, że dróg poszukiwań może być wiele.

Na koniec warto zaprezentować syntetyczny opis omówionego źródła:

- Nazwa kodeksu:** Kodeks kantora fundacji prymasa Jana Łaskiego.
- Pochodzenie:** miejsce wykonania — Kraków, przeznaczony dla kolegiaty NMP Panny i Michała Archanioła w Łasku, obecnie przechowywany w kolegiacie Wniebowzięcia NMP w Kaliszu.
- Czas powstania:** ok. 1516–1520.
- Struktura bloku kodeksu:** kodeks posiada 188 kart pergaminowych o wymiarach 590 x 380 mm, obustronnie zapisanych w 25 składkach (1–24 kwaterniony i 1 binion). Składki (poza ostatnią) znakowane są kustoszami, które wskazują także, że brak w kodeksie pierwszej składki. Pergamin użyty do spisania kodeksu to typowa *charta teutonica*⁷⁴. Format biblioteczny, do którego zbliżony jest kodeks, określany jest *in maior forma – forma regalis*⁷⁵. Kodeks posiada foliację pierwotną od początku części gradualnej (k. 104r) aż do końca kodeksu⁷⁶. W przypadku części zawierającej śpiewy *officium divinum* — pierwszej części kodeksu — brak foliacji.
- Układ karty:** dziewięć systemów nutowych na każdej karcie, wyjątek stanowi *Officium defunctorum* (k. 183r – k. 187v), które przeplatane jest lekcjami z Pisma Świętego i kolektami pisanyymi zwartym pismem.
- Zdobienia kodeksu:** w dobrym stanie zachowały się elementy zdobiące strony kodeksu. Zdobienia kodeksu — choć skromne — ukazują dobry warsztat ich autorów. Najbardziej bogatymi elementami zdobiącymi kodeks są trzy miniatury inicjałowe (być może było ich więcej, np. w pierwszej składce), Z obecnych w kodeksie trzech ocalała niezniszczona jedna, przedstawiająca postać św. Andrzeja apostoła —

⁷⁴ W. SEMKOWICZ, *Paleografia łacińska*, Kraków 2007, s. 53.

⁷⁵ A. BIRKENMAJER, *Format książki*, w: TENŻE (red.), *Encyklopedia wiedzy o książce*, Wrocław 1971, kol. 723.

⁷⁶ Jej zawartość: *pars Gradualis*, k. 104r–158r, *Communes* k. 159r–166v, oraz dalsze części: *Kyrie*, k. 167r–180v, *Prozarium*, k. 181r–182r, *Officium defunctorum*, k. 183r–k. 188v. Do foliacji rzymskiej odnoszą się odnośniki do stron w kalendarzu liturgicznym na końcu kodeksu.

k. 49r [U] *nus ex duobus*. Kolejne miniatury inicjałowe znajdują się na k. 104r. [A] *d te, levavi*, k. 159v — [E] *ego autem sicut oliva*. Kodeks zdobią także inicjały miniaturowe — czworoboki o wymiarach ok. 60 x 55 mm. Zdobione są dwukolorowo, często pozłoczone, z dodatkiem fantazyjnego ornamentu z wijących się liści; często pojawia się także biały fryz wewnątrz ramki. Jest ich w sumie w cały kodeksie 70, towarzyszą pierwszym niesporom święta⁷⁷ — w części brewiarzowej, a w części gradualnej — introitowi mszy⁷⁸. Oznaczają w ten sposób wyrażenie nowe oficjum i nowy obchód liturgiczny. Twórca stosował także najprostszą metodą pisanie inicjałów poszczególnych fragmentów tekstu oficjum danego dnia różnymi kolorami farb lub inkaustu. W skład zdobień kodeksu wchodzi także jedyna w kodeksie floratura (k. 150v). Wychodzi ona z miniatury inicjałowej litery [D] *ominus secus mare*. W kodeksie znajdują się także bordiury — na kartach z miniaturami inicjałowymi. Najbardziej ozdobna i otoczona złożoną ramką znajduje się na karcie 49r. Kolejne bordiury znajdują się na k. 104r i 159r. Ostatnia znajduje się na karcie 176v rozpoczynającej *Ordinarium Missae*. Przedstawiają one sploty liści i gałązek przeplatanych pąkami kwiatów i kiści winogron.

Zawartość kodeksu:

I — *Pars officium divinum*: k. 1r–103v,
Communes: k. 95r–103v,
 II — *Pars gradualis*: k. 104r–158r,
Communes: k. 159r–166v,
Officium de Beata: k. 174r,
Kyriale: k. 177v–180v,
Prozarium: k. 181r–182r,
 V — *Officium defunctorum*: k. 183r–k. 187v,
 VI — Kalendarz liturgiczny: k. 188v–189r.

Słowa kluczowe: kantatorium, kantor, śpiew liturgiczny, księgi liturgiczne.

⁷⁷ Np. 1r — *T[ecum principium]*, Boże Narodzenie; 3v — *O [admirabile commercium]*, Obrzezanie Pańskie; 22v — *Z [elus dom[us] tuae]*, Wielki Czwartek; 25v — *V [espere autem sabbati]*, Niedziela Zmartwychwstania; 30r — *S [i diligetis me alleluja]*, Wniebowstąpienie Pańskie.

⁷⁸ Np. 108v — *D[ominus dixit ad me]*, (*Missa in galli cantu*), Msza w nocy, Pasterka — Boże Narodzenie; 108r — *L[ux fulgebit]*, (*Missa in auroram*), Msza o świcie, Boże Narodzenie; 109v — *P[uer natus est nobis]*, (*Ad summa missam*), Msza w dzień, Boże Narodzenie; 111v — *E [cce advenit]*, uroczystość Objawienia Pańskiego (*Epiphania*); 123v — *L [etare ierusalem]*, (*In Dominica IIII*) niedziela *Laetare*.

**The first polish cantatorium.
An unknown codex for the cantor of collegiate church in Łask
founded by Archbishop-Primate Jan Łaski (ca. 1520)**

Summary

This presented liturgical book is a part of the collection of liturgical codices founded by Primate Jan Łaski for the collegiate church in his family town of Łask on the occasion of the foundation of the church in 1525. The codex, together with other books was to serve the canons to celebrate the liturgy of the Mass and divine office. The Primate had ordered these books in Cracow in c. 1516, they were ready in 1520, and paid off in 1523. Cantatorium was the special codex for a solist-cantor. He collected only music incipits of the liturgical text or solist parts special for cantor (for example: Alleluia). The discovered codex is a first known medieval cantatorium in medieval Poland. This codex is probably one of the last links in the chain of European codices which were produced for the chanter.

Key words: cantatorium, cantor, liturgical chant, liturgical books.